

**EUGÈNE FLANDİN'İN GRAVÜRLERİNDE ANADOLU'DAN KENT
PANORAMALARI***

City Panoramas From Anatolia in Eugène Flandin's Engravings

Dilan ÇELİK¹ ve Eylem GÜZEL²

¹Doktora Öğrencisi, Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sanat Tarihi Anabilim Dalı, Van, clkdilan@gmail.com, orcid.org/0000-0003-1549-5555

²Doç. Dr., Bandırma Onyedil Eylül Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Sanat Tarihi Bölümü, Bandırma/Balıkesir, eguzel@bandirma.edu.tr, orcid.org/0000-0002-6813-1766

Araştırma Makalesi/Research Article

Makale Bilgisi

Geliş/Received:

10.11.2022

Kabul/Accepted:

01.01.2023

DOI:

10.18069/firatsbed.1202463

Anahtar Kelimeler

Eugène Flandin, Gravür,
Oryantalizm, Anadolu, Kent
Panoramaları

Keywords

Eugène Flandin, Engraving,
Orientalism, Anatolia City
Panoramas

ÖZ

Osmanlı İmparatorluğu yayıldığı geniş toprakları ile yüzyıllar boyunca Batılı seyyah ve sanatçılar için dayanılmaz bir cazibe merkezi olmuştur. Başlangıçta İstanbul gibi merkezlerin ilgi odağı olduğu İmparatorluk coğrafyası, 18. ve 19. yüzyıllarda gelişen teknolojik imkânlar sayesinde, daha kolay ulaşılabilir bir yer haline gelmiştir. Ayrıca bu dönemde Avrupa'nın kendi iç dinamiğinde meydana gelen Romantizm, Oryantalizm gibi sanat akımlarının etkisiyle Batılıların ilgi alanına giren imparatorluk coğrafyasının sınırları dâhilindeki İzmir, Aydın, Van ve Erzurum gibi farklı bölgelerdeki kentler de gezgin sanatçıların çalışmalarında yer bulmaya başlamıştır. Başta İstanbul olmak üzere Anadolu'nun büyük bir kısmını ziyaret eden Batılı sanatçılar arasında öne çıkan isimlerden biri Fransız asıllı Oryentalist ressam Eugène Flandin'dir. Gezgin sanatçının gerçekleştirdiği gravürler arasında şehirlerin topoğrafik görünümünü içeren kent panoramaları önemli bir yer tutmaktadır. Bu çalışmada; Flandin'in seyahati sonrasında gerçekleştirdiği ve topoğrafik manzara türünde değerlendirilen kent panoramaları ele alınacaktır. Belgesel ve sanatsal açıdan incelenecek gravürlerde şehirlerin günümüzde geçirdiği dönüşüm ve fiziki değişimler takip edilerek, dönemin baskın sanat akımlarından Romantizm ve Oryantalizm sanat üsluplarının etkisi de gravürler üzerinde değerlendirilmeye çalışılacaktır.

ABSTRACT

The Ottoman Empire has been an irresistible center of attraction for Western travelers and artists for centuries with its vast lands. The geography of the Empire, where centers such as Istanbul were the focus of attention at the beginning, became a more easily accessible place thanks to the technological opportunities that developed in the 18th and 19th centuries. In addition, cities in different regions such as İzmir, Aydın, Van and Erzurum within the borders of the imperial geography, which were in the interest of the Westerners with the influence of art movements such as Romanticism and Orientalism that took place in Europe's own internal dynamics during this period, began to take place in the works of wandering artists. One of the prominent names among Western artists who visited a large part of Anatolia, especially Istanbul, is the French-born Orientalist painter Eugène Flandin. City panoramas, which include topographic views of cities, have an important place among the engravings made by the traveling artist. In this study; The city panoramas that Flandin realized after his travel and evaluated in the type of topographic landscape will be discussed. you can see the features. In the light of these sources, it is extremely useful to reveal the original situations of our cultural values that have disappeared or changed.

Atıf/Citation: Çelik, D. ve Güzel, E. (2023). Eugène Flandin'in Gravürlerinde Anadolu'dan Kent Panoramaları. *Firat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 33, 1(443-458).

Sorumlu yazar/Corresponding author: Dilan ÇELİK, clkdilan@gmail.com

* Bu çalışma, Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Sanat Tarihi Anabilim Dalı Yüksek Lisans Programında hazırlanan *Eugène Flandin'in Gravürlerinde Türkiye* adlı yüksek lisans tezinden üretilmiştir.

1.Giriş

Batı dünyasında Müslüman Doğu'ya olan ilgi erken dönemlerde ortaya çıkmıştır. Asırlar boyunca tam olarak bilinmeyen ve sürekli merak konusu olan Doğu, zaman içinde, iki dünya arasındaki ticaret ve savaşlar aracılığıyla giderek tanınmaya başlanmıştır (Germaner, 2013: 72; Renda, 1985: 34; Arslan, 1992: 15). Yaşanan bu ilişkilerde, 1453'te İstanbul'un fethedilmesi Avrupalılar için bir dönüm noktası olmuştur. Fetihden sonra Osmanlı İmparatorluğu, Batının gözünde bir taraftan korku uyandırırken öte yandan Doğu'ya seyahat eden Batılılar için Asya kıtasının giriş kapısı olarak da görülmüştür (Williams, 2015: 15; Yılmaz, 2013: 589-590; Saylan, 2015: 9). Yayıldığı geniş coğrafya ile Osmanlı İmparatorluğu, bu yüzyıldan itibaren Batılı seyyahlar için ilgi çekici bir merkez haline gelmiştir. Bu coğrafyayı önceleri diplomat ve tüccarların himayesinde ziyaret eden bilim adamları ve sanatçıların sayısı 18. yüzyılın sonu ve 19. yüzyılın başlarında gittikçe artmıştır. Bu artışta seyahat koşullarını iyileştiren buharlı gemilerin yaygınlaşması gibi teknolojik gelişmelerle birlikte Avrupa'da ortaya çıkan Romantizm ve Oryantalizm gibi sanat akımlarının da etkisi bulunmaktadır (Germaner, 1992: 105). Batılı seyyah ve sanatçıların seyahatler sonrası kaleme aldıkları seyahatnamelerinde, çoğu kez yazılı metinlerin görselleştiği gravürler yer almaktadır. Bu gravürlerde Osmanlı coğrafyasının idari yapısı, kent panoramaları, mimari yapılar ve sosyo- kültürel olayların izlerini takip etmek mümkündür (Arslan Sevin, 2006: 86).

Anadolu'yu ziyaret eden ve gördüğü yerleri, tanık olduğu olayları eserlerine yansıtan Batılı sanatçıların arasında öne çıkan isimlerden biri, Fransız Oryentalist resmin öncülerinden Eugène Flandin'dir. 19. yüzyılda Fransız Hükümeti tarafından verilen diplomatik görevler sayesinde birçok ülkeyi görme fırsatı bulan gezgin-sanatçı, Anadolu topraklarını üç farklı zaman diliminde ziyaret etmiştir. Sanatçının, bu seyahatlerden aldığı notlardan yola çıkarak İstanbul, İzmir, Trabzon, Bayburt, Erzurum ve Mardin gibi kentlerin eşsiz güzellik ve değerlerini yansıttığı çok sayıda litografisi bulunmaktadır. Bu çalışmaya konu olan resimlerin gravür baskıları Bertauts tarafından yapılmıştır. Çalışmaların tümü Doğu resimleri ile birlikte 1853-67 yıllarında yayınlanan L'Orient adlı eserde yer almaktadır.

2. Gravürlerde Kent Panoramaları ve Genel Görüntüler

Eugène Flandin 19. yüzyılın en üretken gezgin ve sanatçılarından biridir. Anadolu seyahati boyunca ziyaret ettiği kentlerle ilgili gözlemlerde bulunmuş ve bu gözlemlerini resimlerle görselleştirmiştir. Sonradan litografi tekniğiyle basılan bu resimlerde kentlerin mimari kimliği ile ilgili ipuçlarını bulmak mümkündür. Gezgin-sanatçının en fazla üzerinde durduğu konu, şehirlerin topografik, ve yerleşim durumlarını da kapsayan genel görüntüleri, bir diğer ifadeyle kent panoramalarıdır.

Flandin, Anadolu coğrafyasını üç farklı tarihte ziyaret etmiştir. Anadolu topraklarına ilk seyahati, 1839-42 yılları arasındaki İran seyahati sırasında gerçekleşmiştir. 1839-1840 yıllarını kapsayacak ve İran'a kadar uzanacak gezi için, Arkeolog ve mimar olan Pascal Coste'un da yer aldığı bir ekiple Fransa'dan denize açılmıştır. Seyahatin ilk durağı Atina olmuş, sonrasında Çanakkale Boğazı'ndan geçerek İstanbul'a ulaşmıştır. İstanbul'da bir süre kalan Flandin rotasını Trabzon'a çevirmiş, İstanbul Boğazı'ndan geçerek Sinop'a, oradan da Trabzon'a ulaşmıştır. Trabzon-Gümüşhane kara yolunu kullanarak Bayburt'a geçmiş ve nihayet Erzurum ve Ağrı-Doğubayazıt'a varmıştır. Sanatçı, Anadolu topraklarında yaptığı bu gezilerin ardından İran'a ulaşmıştır (Flandin ve Coste, 1851:1-44).

Flandin, İran seyahati sırasında Azerbaycan ve Ermenistan'da bulunmuştur. Ermenistan'dan Kars'a geçerek yeniden Anadolu topraklarına gelmiştir (Flandin, 1854: 675). Kars'tan sonra Artvin'e giden Flandin, buradan da 1842 yılının sonlarına doğru tekrar İstanbul'a geçmiştir. Anadolu'ya gerçekleştirdiği bu ikinci seyahati esnasında, öncelikli olarak İstanbul'u sonrasında da İzmir ve Çanakkale'yi ziyaret etmiştir. Flandin'in Anadolu topraklarına yapmış olduğu üçüncü seyahati, 1843-44 yılları arasındadır. Mezopotamya gezisi sırasında, Musul ve Halep yolunu kullanarak Şanlıurfa, Diyarbakır ve Mardin'e gelmiş, buraları gezdikten sonra Suriye üzerinden Irak'a geçmiştir.

Flandin'in Anadolu coğrafyasında gerçekleştirdiği seyahatler sonrasında, seyahatname ve gravürlerinde en fazla yer verdiği kent İstanbul olmuştur. Sanatçı, Osmanlı başkenti olan İstanbul'u eserlerinde büyük bir hayranlıkla yansıtmıştır. İstanbul dışında yer verdiği İzmir, Çanakkale, Trabzon ve Sinop gibi deniz kentleri çoğunlukla İstanbul örneklerinde olduğu gibi denizden bakılarak resmedilmiştir. Bayburt, Erzurum, Diyarbakır, Şanlıurfa ve Mardin gibi denize kıyısı olmayan kentleri ise bir bütün olarak veya önemli

noktaların vurgulandığı mesafe ve yükseklikten bakarak resimlemiştir. Ayrıca gravürlerde, kentlerin sahip olduğu kale, cami, kilise gibi mimari yapıların da vurgulandığı görülmektedir (Çelik, 2019).

2.1. İstanbul ve Çevresi

Sanatçının Anadolu seyahati sırasında en uzun süre kaldığı kent İstanbul olmuştur. Kentin her yönüyle ilgilenen Flandin, İstanbul ile ilgili birden fazla çalışma hazırlamıştır. Bu çalışmalar, L'Orient adlı albümün birinci cildinin neredeyse tamamını kapsamaktadır (Flandin, 1853, Cilt: I).

Osmanlı İmparatorluğu'nun başkenti İstanbul, stratejik konumu, topografik özellikleri, yönetim merkezi olması ve sahip olduğu zengin kültürü ve mimarisiyle tüm Müslüman dünyanın merkezi konumundadır. Kent bu özellikleriyle tüm gezginlerin, özellikle de Flandin'in çekim alanına girmiştir.

İstanbul'u 1842 yılının sonlarına doğru ziyaret eden Flandin kente seyahat eden diğer Avrupalı gezgin ve sanatçılar gibi İstanbul'a hayran kalmıştır. Yine diğer pek çok gezgin gibi İstanbul'u ilk kez denizden gören ve şehrin bu ilk görüntüsü ile adeta büyülenen sanatçı, hayranlığını şu cümlelerle ifade etmektedir:

“Boğaziçi, dünyadaki bütün boğazlar arasında hiç şüphesiz en güzeli, manzaraları en çeşitli olandır. Boğaziçi, steplerden gelen rüzgârın ittiği hızlı akıntıya yol verir. Bir kıvrım ile onu frenler, dalgaları yumuşatıp sakinleştirir ve iki sahili okşayan güzel bir mavi örtüye dönüştürür” (Flandin, 1853, Cilt: I: 13).

Flandin, seyahatnamesinde zor ve sıkıcı olarak betimlediği Karadeniz yolcuğunun ardından Boğaziçi'nden İstanbul'a giriş yapmıştır. Kent ile ilgili ilk izlenimlerini *Boğaziçi* adlı litografide yansıtmıştır. Sanatçı İstanbul'u, Boğaziçi'nin hemen girişinden görülecek şekilde resmetmiştir (Foto 1). Topografik manzara türünde olan bu litografide, kentin Asya yakasında bulunan Anadolu ve Rumeli fenerleri, boğazın iki kıyısında, karşılıklı olarak yer alır. Durgun bir kompozisyonda verilen resimde, Boğaz'ın stratejik önemini vurgulayan farklı uluslara ait irili ufaklı kalyon ve gemiler hareketlilik sağlamaktadır.

Foto 1. Boğaziçi (Flandin, 1853: I/ Lev.1).

İstanbul seyahati sırasında gezgin, seyahatnamesinde, güzelliği karşısında büyülediği İstanbul'u Denizkızı olarak isimlendirmiştir. Kitabında uzun uzadıya anlattığı kentin kendisine sunduğu bu görsel şölenin oldukça memnun kalan sanatçı, hayranlığını: *“Her köşeden İstanbul'un sunduğu manzaralar o kadar güzeldir ki en güzel olanını söylemeye kalkışsa, insan şaşırır. Üç şehir ile Sur-içi İstanbul, Galata, Pera-sarılı Altın Boynuz hiç şüphesiz en güzeldir”* sözleriyle dile getirmektedir (Flandin, 1853, Cilt: I: 33).

Flandin, seyahatnamesinde kenti iki bölüme ayırarak tanıtmıştır. Bunlardan ilki Avrupa Şehri olarak tanımladığı, ağırlıklı olarak Hıristiyanların yaşadığı tarihi Galata bölgesi, diğeri ise Türk Şehri olarak tasvir ettiği, Müslüman nüfusun yaşadığı Tarihi Yarımada'dır. Avrupa şehri olarak tanıtılan kısmı *Konstantiniyye*

adlı gravüründe görmek mümkündür (Foto 2). Kentin bu iki farklı bölümü kompozisyona bir bütün halinde sığdırılmaya çalışılmıştır. Tarihi Yarımada; uzun ince minareli camileri, Topkapı Sarayı ve Yedi Kule Zindanları'nın burçları ile verilmiştir. Kompozisyonun sağ kısmı ise Galata Kulesi ve Beyoğlu (Pera)'na ayrılmıştır.

Foto 2. Konstantiniyye (Flandin, 1853: I/ Lev.8).

Türk - İslâm şehri olarak betimlenen Tarihi Yarımada bölgesi *Sur İçi İstanbul'un Görünüşü* adlı litografide gösterilmiştir (Foto 3). Resimde, Müslüman nüfusun yoğunlukta olduğu ve ticari merkez olarak bilinen bu bölgenin canlı ve kalabalık liman görüntüsü yansıtılmıştır. Göğe yükselen uzun ince minareleri ile camiler, kentin Müslüman kimliğini öne çıkaran öğeler arasındadır. Resmin odak noktasını oluşturan renkli ve canlı ritim ile kentin sosyal yaşamı yansıtılmaya çalışılmıştır (Flandin, 2014: 19).

Foto 3. Suriçi İstanbul'un Görünüşü (Flandin, 1853: I/ Lev.18).

2.2. Çanakkale ve Çevresi

Osmanlı topraklarına deniz yoluyla gelen Flandin'in dikkatini çeken kentlerden bir diğeri Çanakkale'dir. Sanatçı, İstanbul'dan İzmir'e girmek için Çanakkale Boğazı'nı kullanmıştır. Asya ve Avrupa kıtaları arasında bir köprü vazifesi gören Çanakkale'nin stratejik konumu sanatçının ilgisini çekmiş, *Çanakkale Boğazı* adlı litografisinde de bunu görselleştirmiştir. Manzara türü içinde değerlendirilen bu litografide, Boğazın kuzey girişini yansıtmıştır. Resimde Gelibolu ve civarındaki seyrek yerleşimler göze çarpar (Foto 4). Sakin denizin üzerinde uluslararası kalyon ve irili ufaklı gemilere yer verilmiştir. Resme hareketlilik kazandıran bu öğeler aynı zamanda Boğazın ticari ve stratejik önemini de yansıtmaktadır (Akgün, 2018: 17-19; Çanakkale Gravürleri (16-19. Yüzyıl), t.y.).

Foto 4. Çanakkale Boğazı (Flandin, 1853: I/ Lev.46).

2.3. İzmir ve Çevresi

Flandin'in, Anadolu seyahati sırasında İstanbul'dan sonra en fazla beğendiği şehir İzmir olmuştur. 19. yüzyılda kente gelen sanatçı, İstanbul'la eş değer gördüğü İzmir'i, Türk İmparatorluğu'nun ikinci büyük şehri olarak tarif etmektedir (Flandin, 1853, Cilt: I: 44-45).

İzmir'e deniz yoluyla yaklaşan Flandin, karşılaştığı manzara ile adeta büyülenmiş ve bunu litografilerine yansıtmıştır. Sanatçı, kenti iki farklı perspektifle görselleştirmiştir. Bunlardan ilki *İzmir, Konak Meydanı ve Limanından Genel Bir Görünüş* adlı litografidir. Romantik Doğu atmosferiyle yansıtılan resimde kentin genel görünüşü sosyal hayat ile beraber aktarılmıştır (Foto 5). Litografinin odak noktasını oldukça kalabalık ve canlı liman oluşturur. Liman çevresinde hanlar, gümrük binası, Frenk tüccarların dükkânları ve diğer sivil yapılar dikkat çeker. İç limanın ağzında yer alan Kale, yüzeysel bir anlayışla gösterilmiştir. 1231-1235 yılları arasında yapılmış olan bu yapı, günümüze ulaşamamıştır (Kuyulu, 2015: 526). Kentin silüetinde tarihi Kemeraltı'nda yer alan Şadırvanaltı Camii ile Hisar Camii'nin uzun ince minareleri vurgulanmıştır. Gravürdeki üçüncü cami ise 1922 yangınında ortadan kalkan ve günümüze ancak az sayıda fotoğrafı ulaşabilen Fazıl Ahmet Paşa Camii'dir (Ülker, 1994: 3; Güzel, 2010:181).

Sanatçının İzmir ile ilgili gerçekleştirdiği bir diğer litografide, Yahudi mezarlığı konu edilmiştir (Foto 6). Mezarlık alanının gerisinde liman ve ince uzun minareleri vurgulanmış Kemeraltı camileri yer almaktadır. Resimde, sağ üstte görülen Kadifekale, kente hâkim konumdadır (Arslan Sevin, 2016: 108; Güzel, 2010: 295).

Foto 5. İzmir, Konak Meydanı ve Limanından Genel Bir Görünüş (Flandin, 1853: I/ Lev.47).

Foto 6. İzmir Maşatlık'tan Bir Görüntü ve Yahudi Mezarlığı (Flandin, 1853: I/ Lev.4).

2.4. Sinop ve Çevresi

Flandin'in Anadolu seyahatinde uğradığı kıyı kentlerinden bir diğeri Sinop'tur. Kısa süreliğine uğradığı kentin tarihi, limanı ve mimari yapıları hakkındaki gözlemlerde bulunan gezgin kenti *Sinop- İç Liman'dan Bir Görünüm* adlı gravürde konu etmiştir (Foto 7). Kente kıydan bakılarak resmedilen litografide, şehrin silüetinin bir kısmı yüzeysel olarak yansıtılmıştır. Resmin odak noktasını liman ve ahşap iskelesi oluşturur. Bu özellikleriyle resmin amacının, daha çok kentin bir ticaret merkezi olma özelliğini vurgulama olduğu söylenebilir.

Foto 7. Sinop- İç Liman'dan Bir Görünüm (Flandin, 1853-67: IV/ Lev.1).

2.5. Trabzon ve Çevresi

Sinop gezisinden sonra Trabzon'a ulaşan sanatçı, seyahatnamesinde kenti hem anlatmış hem de resimlemiştir. Trabzon, özellikle coğrafi konumu, önemli ticaret yollarının üzerinde bulunması ve ticari üstünlüğü ile dikkat çekmektedir (Nemlioğlu, 2005: 14-15; Yılmaz, 2013: 111-140). Kentin yoğun ticari ve kültürel yaşantısından oldukça etkilenen ve kenti bir ticaret şehri olarak tasvir eden Flandin, Trabzon'a bu özelliğini kazandıran limanın bir de resmini hazırlamıştır (Flandin, 1851:2) (Foto 8). Kıydan bakılarak çizilen resme pitoresk bir atmosfer hâkimdir. Resmin merkezini bir tersane oluşturmaktadır. Tersanenin çevresinde yer alan ahşap çatılı yapıların kamu binası ve tersaneye ait binalar olması ihtimal dahilindedir. Gemileri tamir eden insanlar gündelik yaşam içerisinde sahnede yer bulurlar. Durgun deniz birkaç kayık ile hareketlendirilmiştir.

Foto 8. Trabzon Sahili (Flandin, 1853-67: IV/ Lev.6).

2.6. Bayburt ve Çevresi

Flandin, 1839-1840 yıllarındaki Doğu seyahati sırasında, Bayburt'u ziyaret etmiştir. 1828-1829 yılları arasında Rus işgaline uğrayan Bayburt ile ilgili şu bilgileri vermektedir:

“Bu şehir, dar bir vadi girişinde yüksek dağların eteklerinde yer alır ve harabeler de eski bir kalenin egemenliğindedir. Harabe olan bazı binaların kalıntılarının belli bir önemi olmalıydı; ama şu anda genel tahribatın ortasındaki şehir, çok az bir nüfusa sahiptir...” (Flandin, 1853-67, Cilt: IV: 56-57) .

Flandin kent ile ilgili gözlemlerini yansıttığı *Bayburt'un Genel Görünümü* adlı gravürde şehrin bir kısmını ele almıştır. Gravürün odak noktasını bugün var olmayan bir yapı oluşturmaktadır (Foto 9). Bu yapının ne amaçla ve hangi tarihte yapıldığı bilinmemektedir. Ancak binanın önündeki insan kalabalığı ve dar sokaktan geçen atlı asker figürü, buranın bir askeri yapı veya kamu binası olabileceğini düşündürmektedir. Yüzeysel olarak gösterilen geleneksel konutlar binanın çevresine ve dağlık alana doğru yayılmıştır. Resmin üst kısmında yansıtılan kale kente hâkim konumdadır.

Foto 9. Bayburt'un Genel Görünümü (Flandin, 1853-67: IV/ Lev.17).

2.7. Erzurum ve Çevresi

Flandin'in Anadolu seyahatinde ziyaret ettiği kentlerden biri Tarihi İpek Yolu üzerinde yer alan Erzurum'dur (Küçüköner, 2006: 62). Flandin'in kent ile ilgili olarak iki litografisi mevcuttur. Bunlardan biri *Erzurum'un Genel Görüntüsü* adlı çalışmadır (Foto 10). Kentin silüetinin yansıtıldığı gravürde şehir uzaktan bakılarak, bütünsel olarak resmedilmiştir. Şehrin önemli bir ticaret yolu üzerinde olduğunu vurgulamak için ön plana bir kervan yerleştirilmiştir. Bunun gerisinde ince ve uzun minareleriyle bir İslâm kenti olarak yansıtılan şehir, kaleye doğru uzanan evlere sahiptir.

Kent ile ilgili diğer bir litografide, şehrin merkezinde bulunan ve silüeti belirleyen Erzurum Kalesi vurgulanmıştır (Foto 11). Kalenin karşısında yer alan 1253-1291 tarihli Çifte Minareli Medrese tüm ihtişamıyla gözler önüne serilmiştir. Medresenin özellikle yıkık çifte minareleri dikkat çekicidir. Ayrıca, medresenin güney tarafında ve ona bitişik olan onikigen gövdeli ve külahla örtülü kümbet ile medresenin kuzeyinde yer alan cami, gravürü belgesel açıdan değerli kılmaktadır. Resimde ön planda bir mahalle yer almaktadır. Şehrin surlarının dışında kurulmuş olan bu mahalle, ahşap dükkanlar ve düz damlı evlerden oluşmaktadır. Yapıların etrafında geleneksel kıyafetli erkek figürleri gündelik hayat içinde kompozisyona yerleştirilmiştir.

Foto 10. Erzurum'un Genel Görüntüsü (Flandin, 1853-67: IV/ Lev.18).

Foto 11. Erzurum'un Genel Görünümü (Flandin, 1853-67: IV/ Lev.21).

2.8. Doğubayazıt ve Çevresi

Doğu Karadeniz kıyılarının önemli limanı olan Trabzon'u Erzurum üzerinden Tebriz'e bağlayan Doğubayazıt, tarihi İpek Yolu üzerinde bulunmasından dolayı sanatçının üzerinde durduğu kentlerden biri olmuştur. Erzurum'dan sonra önce Daar Köyü'ne oradan da Diyadin'e geçen sanatçı, günlerce süren yürüyüşün ardından Ağrı-Doğubayazıt'a ulaşmıştır (Flandin ve Coste, 1851: 1-44). Flandin'in kent ile ilgili gerçekleştirdiği iki farklı gravürü mevcuttur. Bu çalışmalardan ilki *Doğubayazıt'ın Genel Görünümü* adlı litografidir (Foto 12). Resimde günümüzde terk edilmiş Eski Doğubayazıt kasabası gösterilmiştir. Topoğrafyaya bağlı kalınarak resmedilen gravürün ön planında, geniş bir araziye yayılan koyun sürüsü ve çoban ile Doğubayazıt'a giriş yapan birkaç insan figürü yer almaktadır. Doğubayazıt Kalesi, kayalıklar arasından seçilmektedir. Bunların gerisinde ise 1685-1784 tarihli İshak Paşa Sarayı yer almaktadır. Yüksek bir kayalık üzerinde verilen yapının arkasında uzanan dağlarla kompozisyon tamamlanmıştır.

Foto12. Doğubayazıt'ın Genel Görünümü (Flandin, 1853-67: IV/ Lev.22).

Kentin görünümünün yansıtıldığı diğer bir gravür *Doğubayazıt Manzarası* adlı çalışmadır (Foto 13). Doğubayazıt'ın daha ayrıntılı ele alındığı bu çalışmada, iç ve dış kale tek bir kareye sığdırılmıştır. Litografide, gerçeğe yakın bir topografya üzerine hayali bir kurgu oturtulmuştur. Gravürün ön planında harap olmuş eski şehrin sur duvarları gösterilmiştir. Bu surlarda sivri kemerli bir giriş kapısı ile geçiş sağlanmaktadır. Surların gerisindeki şehir terk edilmiş ve ıssız bir görünümündedir. Şehre hâkim bir tepe üzerindeki inşa edilmiş kalenin solunda Eski Beyazıt Camii yer almaktadır. Bu yapının görüntüsü günümüzdeki halinden farklılıklar içermektedir. Özellikle kubbenin soğanvari forma yakın gösterilmiş olması dikkat çekicidir (Çetin, 2013:177-196; Çelik, 2019: 49).

Foto 13. Doğubayazıt Manzarası (Flandin, 1853-67: IV/ Lev.23).

2.9. Şanlıurfa ve Çevresi

Flandin'in ziyarette bulunduğu diğer bir kent Urfa'dır. Kent hakkında gözlemlerde bulunan gezgin özellikle Fırat Nehri'ne vurgu yapmaktadır:

"Tarihi kaynaklarda, Urfa'nın tarihi geçmişi ve rolü çok eskilere dayanıyor. Ayrıca, Edes-sa olarak da anılan, az sayıda milleti olan ve ticaret anlamında çok zayıf bir şehirdir. Bu şehri önemli kılan özellik Fırat Nehri'dir" (Flandin, 1853-67, Cilt:III:11).

Flandin'in yukarıdaki anlatımlarının yanında, Şanlıurfa/Birecik ilçesinin genel görüntülerini yansıttığı iki litografisi bulunmaktadır. Fırat Nehri'nden dolayı önemli bir konuma sahip olan Birecik ile ilgili gerçekleştirilen gravürlerden ilki *Fırat Geçidi* adlı çalışmadır (Foto 14). Şehrin genel görüntüsü kıydan bakılarak yansıtılmaya çalışılmıştır. Kentin bir bölümünün ele alındığı çalışmanın merkezini Fırat Nehri oluşturmaktadır. Nehrin kenarındaki küçük iskele ve kalabalık bir kervan grubu, aynı zamanda taşımacılık ve ulaşımda oynadığı rolü de vurgulamaktadır. Fırat Nehri'nin hemen gerisindeki Birecik Kalesi, bütün ihtişamı ile gözler önüne serilmektedir. Nehrin doğu tarafındaki yamaçta yer alan kalenin iç ve dış duvarları seçilmektedir. Nehir boyundaki dar bir düzlükte ve dik bir yamaç üzerine kurulan yapıların harabe durumu göze çarpmaktadır. Şehrin silüetini oluşturan ve Müslüman kimliğini vurgulayan camiler, uzun ince minareleriyle gösterilmiştir. Bunlar arasında 1364-65 tarihli Ulu Camii'nin kubbesi seçilmektedir.

Foto 14. Fırat Geçidi (Flandin, 1853-67: III/ Lev.23).

Kente ait bir diğer resim *Birecik'ten Bir Görünüm* adlı çalışmadır. Şehir, kalenin yıkık sur duvarlarının görüldüğü tepenin yamacına kurulmuştur (Foto 15). Topoğrafyaya bağlı kalınarak hazırlanan çalışmada, geleneksel mimarinin özelliklerini yansıtan evler ile birlikte kubbeli camiler, uzun ince minareler görülmektedir.

Foto 15. Birecik'ten Bir Görünüm (Flandin, 1853-67: III/ Lev.24).

2.10. Mardin ve Çevresi

Flandin'in Mezopotamya seyahati sırasında uğradığı kentlerden bir diğeri Mardin'dir. Kentin, Mezopotamya'nın en önemli şehirlerinden birisi olduğunu belirten (Flandin, 1853-67,Cilt: III: 12-13) Flandin'in Mardin'e yönelik tek çalışması *Capuchin Manastırı* adlı litografidir. Manastır yapısı günümüzde mevcut değildir. Gravürde, o dönemde faal olan manastırın geniş avlusundan bakılarak şehrin panoramik görüntüsü aktarılmıştır. Resmin merkezini oluşturan manastırın avlusunda, Hıristiyan misyonerleri görülmektedir (Foto 16). Litografide, şehre hâkim konumdaki görkemli kale vurgulanmış, kale eteklerine kurulan şehrin İslâm ve Hıristiyan mimarisi ile geleneksel sivil mimarisi bütünleştirilerek aktarılmıştır. Dilimli kubbeleriyle 1176 tarihli Mardin Ulu Camii ve yapımı 1385 yılında tamamlanan Zinciriye Medresesi, gerideki şehrin silüetinde baskın öğelerdir.

Foto 16. Mardin'de Capuchin Manastırı (Flandin, 1853-67: III/ Lev.25).

2.11. Diyarbakır ve Çevresi

Diyarbakır, Flandin'in Mezopotamya seyahati sırasında ziyaret ettiği kentlerden biridir. Köklü bir tarihe sahip olan Diyarbakır, Anadolu ile Mezopotamya'yı birbirine bağlayan yolların kavşak noktasında yer alır (Bedirhanoğlu, 2012: 8-10). Flandin, şehrin tarihsel dokusuyla yakından ilgilenmiştir. Roma döneminden kalan anıtları incelemek için geldiğini belirtmekte ve kent hakkındaki olumlu izlenimlerini eserinde yansıtmaktadır (Flandin, 1853-67, Cilt:III: 12).

Sanatçının kent ile ilgili gerçekleştirdiği *Diyarbakır'ın Genel Görünümü* adlı litografide, şehrin genel görüntüsü karadan bakılarak resmedilmiştir (Foto 17). Resim, topografyaya sadık kalınarak hazırlanan romantik manzara türünün bir örneğidir. Gravürde, Dicle Nehri ve nehir üzerine kurulmuş köprü ile arkada, Diyarbakır'ın en önemli yüksek yapısı olan sur duvarları ve uzun ince minareleriyle silüet halindeki şehir görülmektedir. Orta plandaki 1065-67 tarihli Dicle Köprüsü'nün üzerinde geçiş yapan kervan, kentin o dönemde Mezopotamya ticaretinde sahip olduğu önemi vurgulamaktadır (Yavuz Azeri, 2017: 468-469; Erbaş 2017: 43).

Foto 17. Diyarbakır'ın Genel Görünümü (Flandin, 1853-67: III/ Lev.26).

3. Sonuç

Müslüman Doğu dünyası sahip olduğu kültürü ve zenginlikleriyle asırlar boyunca Batılı için çekim merkezi olmuştur. Erken dönemlerde başlayan seyahatler 18. ve 19. yüzyıllarda artarak devam etmiştir. Seyahatler ile imparatorluğu yakından tanıma fırsatı bulan Batılılar gezip gördükleri yerleri ve tanık oldukları ilginç olayları hem yazıya dökerek hem de resimleyerek belgelemişlerdir. Geçmiş yüzyıllarda seyahatname ve albüm olarak hazırlanan ve basılan bu çalışmalar, Osmanlı İmparatorluğu hakkında eşsiz birer kaynak niteliği taşımaktadır.

Osmanlı coğrafyasını ziyaret eden Avrupalılar seyahatlerine imparatorluğun merkezi olan İstanbul'dan başlamışlar, genellikle oradan da Anadolu kentlerine geçmişlerdir. Anadolu'ya seyahat eden Batılı sanatçılar arasında öne çıkan isimlerden biri Eugène Flandin'dir. Sanatçı, 19. yüzyılda Fransız hükümeti tarafından verilen diplomatik görevler sayesinde görme fırsatı yakaladığı bu kadim coğrafyayı üç farklı dönemde ziyaret etmiştir. Başta İstanbul olmak üzere pek çok Anadolu kentini ziyaret eden sanatçının seyahatler sonrası hazırladığı çak sayıda gravürü mevcuttur. Bu resimler, Doğu seyahatinde yaptığı diğer resimlerle birlikte 1853-67 yılları arasında *L'Orient* adıyla Paris'te yayınlanmıştır. Sanatçının gerçekleştirdiği gravürler Bertauts tarafından hazırlanmıştır. Litografi tekniğiyle basılan bu çalışmalar, Romantik Doğu'nun en etkileyici örnekleri arasında kabul edilmektedir.

Sanatçının Anadolu'yu konu alan resimlerinin büyük bölümünün konusunu kent merkezleri veya kırsal yerleşimlerin panoramik görüntüleri oluşturmaktadır. Bu çalışmalar 19. Yüzyıl Osmanlı kentlerini yansıtmaları

açısından oldukça önemlidir. Anadolu'nun bu dönemdeki durumuna dair bir hafızanın oluşmasında yardımcı olan bu çalışmalarda, kentlerin fiziksel, tarihsel, sosyo-kültürel, sosyo-ekonomik ve mimari özelliklerini bulmak mümkündür. Her biri kendine has özellikler gösteren bu kentlerin sanatçının kaleminden yansıyan yönlerinde bazı ortak özellikleri görmek mümkündür.

Kentleri gösteren gravürlerin büyük bir bölümü denize kıyısı olanlara aittir. Kıyı kentleri; kozmopolit yapısı, ticari potansiyeli, hemen her ülkeye ait gemilerle dolu boğaz ve limanlarıyla sanatçıyı derinden etkilemiştir. Öte yandan, bu gruptaki kentlerin stratejik önemlerini boğaz ve liman gibi unsurları betimleyerek yansıtmıştır. Bu açıdan en fazla ilgi çeken kent, hiç kuşkusuz, İstanbul'dur. İstanbul'un büyümesine kapılan sanatçının kente ilgili ilk izlenimi yansıttığı çalışma, Karadeniz'den Boğaziçi'ne giriş anını gösteren *Boğaziçi* adlı litografidir (Foto 1). Topografyaya sadık kalarak çalıştığı bu resimde, vurgu daha çok Boğaz ve çevresidir. Boğazı ana tema olarak yansıttığı diğer bir çalışması, stratejik öneminin de vurgulandığı *Çanakkale Boğazı* adlı litografidir. (Foto 4).

Flandin'in üzerinde durduğu diğer bir bölge liman çevreleridir. Çoğunluğu denizden bakılarak gösterilen limanlar bir yandan kentlerin ticari üstünlüğünü yansıtırken öte yandan da soyal hayatı vurgulayan hareketli görüntülere sahiptir. Bu çalışmalardan biri, ön planda kayık ve yelkenliler, arka planda yoğun bir kent dokusuyla İstanbul'un yansıtıldığı, *Sur İçi İstanbul'un Görünüşü* adlı litografidir (Foto 3). İzmir'in konu edildiği *İzmir, Konak Meydanı ve Limanından Genel Bir Görünüş* (Foto 5) adlı çalışmada da kent ve kalabalık liman denizden bakılarak aktarılmıştır. Ancak, İzmir kenti İstanbul'a oranla daha sakin bir atmosfere sahiptir. Flandin, İzmir kadar gelişmiş olduğunu söylediği liman kentlerinden olan Sinop ve Trabzon'u da gravürlerine konu etmiştir. *Sinop-İç Liman'dan Bir Görünüm* (Foto 7), *Trabzon Sahili* (Foto 8) adlı litografileri ayrıca bu kentlerin deniz ticaretindeki stratejik önemini de vurgulamaktadır.

Flandin'in liman kentlerinin yanı sıra kara kentlerini yansıttığı birçok gravürü bulunmaktadır. Belli bir mesafeden bakılarak aktarılan ve Romantik Doğu atmosferinin etkisinin hissedildiği bu gravürlerde de kentlerin sahip olduğu ticari üstünlüğe vurgu yapılmıştır. Bu üstünlüğün başlıca unsurları, kentlerin içinden geçen büyük nehirlerdir. Şanlıurfa/Birecik ilçesinin yansıtıldığı *Fırat Geçidi* adlı litografide (Foto 14), çalışmanın merkezini Fırat nehri oluşturmaktadır. Yine Diyarbakır'ı yansıttığı *Diyarbakır'ın Genel Görünümü* adlı litografide (Foto 17) vurgu bu kez Dicle Nehri'ndedir. Gravürde, Dicle Nehri ve üzerinde kurulmuş Dicle Köprüsü'nden geçiş yapan kervan, kentin o dönemde Mezopotamya ticaretinde sahip olduğu önemi vurgulamaktadır. Kentin ticari öneminin farklı bir şekilde vurgulandığı diğer bir örnek de Erzurum'a aittir. Tarihi İpek Yolu üzerinde yer alan Erzurum'a ait olan *Erzurum'un Genel Görüntüsü* adlı çalışmada (Foto 10) kent silüet halinde yansıtılmıştır. Şehrin önemli bir ticaret yolu üzerinde olduğunu vurgulamak için ön plana bir kervan yerleştirilmiştir.

Flandin'in üzerinde durduğu diğer bir konu kentlerin kozmopolit özellikleridir. Flandin, İstanbul'un kentsel dokusunu gösterdiği *Konstantinopolis* adlı litografide, Hristiyanların çoğunlukta yaşadığı Galata ve Pera bölgesini öne çıkarmıştır (Foto 2). Buna karşılık *Sur İçi İstanbul'un Görünüşü* adlı çalışmada ise nüfusunu Müslümanların oluşturduğu Tarihi Yarımada bölgesini yansıtmıştır. Kentin silüetini oluşturan önemli camiler, uzun ince minareleri ile şehrin Müslüman kimliğini güçlü bir şekilde öne çıkarmaktadır (Foto 3). İzmir'i konu edinen *İzmir Maşatlık'tan Bir Görüntü ve Yahudi Mezarlığı* adlı litografide ise daha çok Yahudi nüfusunun yoğunluğu ile dikkat çeken bir alan seçilmiştir (Foto 6).

Kentlerle ilgili gravürlerde genel olarak kent dokusu ve kente hakim olan geleneksel kültür birbiri içinde harmanlanarak Romantik ve Oryantalist bir anlayışta yansıtılmıştır. Mimari dokuda kaleler ve camiler başta olmak üzere kentin simgesi durumunda olan yapılar vurgulanmış, yapıların çevresindeki figürlerle resimlere hareket kazandırılmıştır. İzmir gravürlerinde görülen Kemeraltı Camileri ile Erzurum gravüründe yer alan Çifte Minareli Medrese tüm ihtişamıyla gözler önüne serilmiştir (Foto 11). Yine *Doğubayazıt'ın Genel Görünümü* adlı litografide (Foto 12) kentin simgelerinden biri olan İshak Paşa Sarayı'na vurgu yapılmaktadır. *İzmir, Konak Meydanı ve Limanından Genel Bir Görünüş* (Foto 5) adlı litografide ön plandaki deniz ile orta plandaki mimari yapılar ve günlük yaşamın koşuşturması birbirinin içinde erimiştir. Litografide, günümüze ulaşamayan Fazıl Ahmet Paşa Camisi'ni görmek mümkündür. Ayrıca, hisarın hemen arkasında yer alan 1592 tarihli Hisar Camii'nin tek şerefeli ve yivli minaresi de günümüzde bulunmamaktadır. Diğer bir çalışma olan *Mardin'de Capuchin Manastırı* (Foto 16) adlı eser de, günümüze ulaşamayan Mardin-Kapuçin Manastırı'nın varlığını ispatlayan önemli bir belge niteliği taşımaktadır.

Anadolu'daki kentleri konu edinen resimlerin büyük bir kısmı, İstanbul gravürlerine oranla daha gerçekçidir.

Özellikle bazı kentlerin yaşadığı değişimleri bu gravürlerle takip etmek mümkün olmaktadır. *Bayburt'un Genel Görünümü* (Foto 9), *Erzurum'un Genel Görüntüsü*, (Foto 10), *Erzurum'un Genel Görünümü* (Foto 11), *Doğubayazıt'ın Genel Görünümü* (Foto 12) ve *Doğubayazıt Manzarası* (Foto 13) adlı litografilerde, Osmanlı-Rus savaşlarının bıraktığı izleri görmek mümkündür. Bu gruptaki çalışmalarda resme hareket katan insan figürlerine daha az yer verilmiştir, genel atmosfere bir ıssızlık hakimdir.

Flandin'in İstanbul ve Anadolu'da gerçekleştirdiği çalışmalarının temel özelliği, resimsel değere sahip olmalarıdır. Resimlerde dönemin baskın sanat akımlarından Romantizm ve ondan beslenen Oryantalizm'den etkiler hissedilmektedir. Bu özellik, belgesel değer taşıyan resimlerinde de görülmektedir. Resimsel değerleri öne çıkarmak ya da onlardan taviz vermemek için kompozisyonlarına zaman zaman hayali eklemeler yapmış, oranlarla oynamıştır. Örneğin, Oryentalist anlayışla ele aldığı *Doğubayazıt Manzarası* adlı litografi hayali öğelerin yer aldığı bir manzara olarak değerlendirilebilir. Gravürdeki caminin mimari özellikleri sanatçının hayal dünyasının bir yansımasıdır (Foto 13).

Eugène Flandin'in hazırladığı gravürler, her ne kadar sanatçının Romantizm ve Oryantalizm gibi dönemin sanat akımlarıyla olan güçlü bağı nedeniyle dikkatli kullanılması gerekse de, 19. Yüzyıla ait İstanbul ve Anadolu'nun kent görünümünde, mimariye ve günlük yaşama dair hemen her konuda bilgi vermektedir. Birer belge niteliği taşıyan bu gravürler, günümüzde farklılaşan görünümlere ışık tutması açısından oldukça önemlidir.

Kaynaklar

- Akgün, B. (2018). *Boğazın Fedaileri I*. Ankara: DBY Yayınları.
- Arslan, N. (1992). *Gravür ve Seyahatnamelerde İstanbul (18. Yüzyıl Sonu ve 19. Yüzyıl)*. İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Yayınları.
- Arslan Sevin, N. (2006). *Gravürlerde Yaşayan Osmanlı*. Ankara: TC Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.
- Azer, Yavuz N. (2017). Anadolu Kent Minyatürleri ve Gravürlerin Resimsel Dili Üzerine. *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Yıl: 2017/4, 29, 455-472.
- Bedirhanoğlu, E. (2012). Diyarbakır Coğrafyası ve Tarihçesi. *Diyarbakır Kültür Envanteri*. Diyarbakır: Diyarbakır Valiliği İl Kültür ve Turizm Md. Müze Müdürlüğü Yayınları. 1, 8-10.
- Çelik, D. (2019). *Eugène Flandin'in Gravürlerinde Türkiye*. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sanat Tarihi Anabilim Dalı. Van.
- Çetin, Y. (2013). Eski Gravür ve Çizimlere Göre Doğubayazıt İshak Paşa Sarayı'nın Mimari Yapısı Hakkında Bir Değerlendirme. *Sanat Dergisi*, 22(182-83), 177-196.
- Ertaş, K. (2017). Batılı Seyyahların Gözüyle 19. Yüzyılda Diyarbakır. *Şarkiyat ICSS'17 Uluslararası Sosyal Bilimler Kongresi/International Congress of Social Science*, 14-17 Eylül/September. Diyarbakır, 41-51.
- Flandin, E. ve Coste P. (1851). *Voyage en Perse; Tome Deuxieme* [Travel in Persia, Vol. I, II], Paris, France: Gide et J. Baudry.
- Flandin, E. (1853-67). *L'Orient*. Vol: I-II-III-IV, Paris.
- Flandin, E. (1854). Souvenirs De Voyage en Arménia Et En Perse. Vol 1. *Revue des deux Mondes*.
- Flandin, E. (2014). *İstanbul (L'Orient) 19. Yüzyıl*. (Çev. Orhan Koloğlu). İstanbul: Zodyak Yayınları. (Orjinal yayın tarihi, 1853).
- Germaner, S. (1992). 19. Yüzyılın İkinci Yarısında Osmanlı-Fransız Kültür İlişkileri ve Osman Hamdi Bey. *1. Osman Hamdi Bey Kongresi içinde* (105-112 ss). (2-5 Ekim 1990 Bildiriler). İstanbul.
- Germaner, S. (2013). Tablolarda Düşlenen Doğu. *Oryantalizmin 1001 yüzü içinde* (72-82ss.). İstanbul: Sabancı Üniversitesi, Sakıp Sabancı Müzesi.
- Güzel, E. (2010). *Ege Bölgesi Kent Mimarisinin Seyahatname ve Gravürlere Yansıması (18. ve 19. Yüzyıllar)*. Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sanat Tarihi Anabilim Dalı, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Van.
- Kuyulu İ. (2015). İzmir, (Mimari). *DİA içinde* (Cilt 233, 526-528. ss.). İstanbul.
- Küçüköner, M. (2006). Erzurum Gravürleri. *Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi*, 16(62). 59-79.
- Nemlioğlu, C. (2005). *Görsel Belgelerde Trabzon*. Trabzon: Trabzon Araştırmaları Merkezi Vakfı.
- Ortaylı, İ. (2007). *Üç Kitada Osmanlılar*. İstanbul: Timaş Yayınları.
- Renda, G. (1985). Avrupa Sanatında Türk Modası. *Sanat Üzerine*, 3(34). 39- 48.
- Saylan, K. (2015). *Seyyahların Gözüyle Gümüşhane (Osmanlı Dönemi)*. Trabzon: Gümüşhane Üniversitesi Yayınları.
- Ülker, N. (1994). *XVII ve XVIII. Yüzyıllarda İzmir Şehri Tarihi*. İzmir: Akademi Kitabevi.

- Yılmaz, Ö. (2013). Osmanlı Şehir Tarihleri Açısından Yabancı Seyahatnamelerin Kaynak Değeri. *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XXVIII / 2(589-590), 587-614.
- Yılmaz, Ö. (2013). Seyyahların Kaleminden Bir Kentin Kimliği: 19. Yüzyıl Trabzon'u Örneği. *Geçmişten Günümüze Seyahatler ve Seyahatnameler* içinde (111-140 ss.) .İstanbul: Kitabevi Yayınları.
- Williams, H. (2015). *18. yüzyılda Avrupa'da Türk Modası Turquerie*. (Çev. N. Elhüseyni). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları. (Orjinal yayın tarihi, 2014).

Etik, Beyan ve Açıklamalar

1. Etik Kurul izni ile ilgili;
 Bu çalışmanın yazar/yazarları, Etik Kurul İznine gerek olmadığını beyan etmektedir.
 2. Bu çalışmanın yazar/yazarları, araştırma ve yayın etiği ilkelerine uyduklarını kabul etmektedir.
 3. Bu çalışmanın yazar/yazarları kullanmış oldukları resim, şekil, fotoğraf ve benzeri belgelerin kullanımında tüm sorumlulukları kabul etmektedir.
 4. Bu çalışmanın benzerlik raporu bulunmaktadır.
-